

مقایسه روایت‌های قرآن از زنان تاثیرگذار با روایت‌های کتب مقدس

^۱ لیلا الماسی

چکیده

زنان نقش‌آفرین در تاریخ ادیان الهی، همواره از مهم‌ترین شخصیت‌های مورد توجه متون مقدس بوده‌اند. قرآن کریم و کتب مقدس پیه‌شین، همچون تورات و انجیل، هر یک با رویکردی خاص به روایت زندگی، فضایل و نقش اجتماعی این زنان پرداخته‌اند. پژوهش حاضر با هدف بررسی تطبیقی روایت‌های قرآن کریم از زنان تأثیرگذار - از جمله حضرت مریم(س)، همسر فرعون، و همسران پیامبران - با روایت‌های تورات و انجیل، انجام شده است. روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای کیفی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در قرآن کریم، زنان تأثیرگذار در چارچوب الگوی الهی و مبتنی بر ایمان، پاکدامنی و نقش تربیتی معرفی می‌شوند، در حالی که در برخی روایت‌های تورات و انجیل، این زنان گاه با توصیفات مادی‌گرایانه یا همراه با ضعف‌های اخلاقی ترسیم شده‌اند. این تفاوت رویکرد، علاوه بر بازتاب نگرش الهیاتی هر متن، در شکل‌گیری نگرش جوامع پیرو ادیان نیز اثرگذار بوده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که قرآن با تأکید بر بُعد معنوی و نقش الهی زنان، الگوی کامل‌تری برای الگوگیری فردی و اجتماعی ارائه می‌کند.

کلیدواژه:

قرآن کریم، کتب مقدس، زنان تأثیرگذار، تطبیق، روایت‌های دینی

^۱ سطح ۲ حوزه علمیه حضرت زینب کبری(سلام الله علیه) شهرستان هرسین

متون مقدس ادیان ابراهیمی سرشار از روایت‌هایی درباره زنان برجسته‌ای است که در شکل‌گیری رویدادهای تاریخی، اجتماعی و معنوی نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند. قرآن کریم، تورات و انجیل هر یک از منظر خاص خود به بازنمایی زندگی و کنش زنانی چون مریم مادر عیسی (علیه السلام)، حوا، ساره، هاجر، آسیه، بلقیس و دیگران پرداخته‌اند؛ زنانی که هر کدام حامل پیام‌ها و درس‌هایی ماندگار برای جوامع انسانی بوده‌اند. این روایت‌ها نه تنها بازتاب جایگاه زن در اندیشه دینی هستند، بلکه بیانگر ارزش‌ها و نگرش‌های فرهنگی‌ای‌اند که در بستر آن‌ها شکل گرفته‌اند. بررسی تطبیقی این روایت‌ها می‌تواند ابزاری مؤثر برای کشف مفاهیم مشترک و تفاوت‌های موجود میان ادیان و غنای مطالعات بین‌رشته‌ای در حوزه الهیات تطبیقی، مطالعات زنان و تاریخ ادیان باشد. جایگاه زنان در متون مقدس ادیان الهی، یکی از موضوعات محوری در حوزه مطالعات دینی و بین‌الادیانی است. هر یک از این متون، با رویکردی خاص، به معرفی زنان اثرگذار پرداخته‌اند. در قرآن کریم، شخصیت‌هایی چون حضرت مریم (س)، آسیه همسر فرعون و همسران پیامبران، به‌عنوان الگوهای ایمان و پاکدامنی معرفی شده‌اند. در مقابل، در برخی روایت‌های تورات و انجیل، همین شخصیت‌ها گاه با ویژگی‌های متفاوت یا حتی مغایر با روایت قرآنی ترسیم شده‌اند. این تفاوت روایات، پرسشی اساسی درباره تفاوت نگاه الهیاتی و تاریخی متون مقدس ایجاد می‌کند.

پیشینه پژوهش تحقیقات متعددی پیرامون زنان در متون مقدس انجام شده است. محمودی (۱۳۹۴) در «تحلیل شخصیت مریم در قرآن و انجیل» به تفاوت‌های مهم در ارائه این شخصیت پرداخته است. رضایی (۱۳۹۶) در «زنان نمونه در قرآن کریم» ویژگی‌های بارز زنان اثرگذار را بررسی کرده است. حیدری و همکاران (۱۳۹۸) در «مقایسه تطبیقی نقش زن در ادیان ابراهیمی» جایگاه زن را در سه دین تحلیل کرده‌اند. همچنین کاظمی (۱۳۹۹) در رساله دکتری «بازخوانی روایت‌های زنانه در متون مقدس» رویکردی تازه به تفسیر این داستان‌ها ارائه داده است. ضرورت پرداختن به این موضوع این است که با توجه به چالش‌های معاصر پیرامون جایگاه و حقوق زنان، بازخوانی علمی و مستند متون مقدس اهمیت دوچندان یافته است. این ضرورت از سه جهت قابل بیان است: یکم، پاسخ‌گویی به شبهات و پرسش‌های نوپدید در این حوزه؛ دوم، تقویت تولید دانش بومی در مطالعات دینی و اجتماعی؛ و سوم، ایجاد زمینه گفت‌وگوی سازنده میان پیروان ادیان ابراهیمی بر پایه تحلیل علمی روایت‌ها.

سؤال و هدف پژوهش

هدف اصلی پژوهش، تحلیل تطبیقی روایت‌های قرآن کریم از زنان اثرگذار و مقایسه آن با روایت‌های متناظر در تورات و انجیل به منظور ترسیم الگوی جامعی از شباهت‌ها و تفاوت‌هاست. سؤال محوری نیز چنین است: «چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان روایت‌های قرآن کریم از زنان اثرگذار و روایت‌های موجود در تورات و انجیل وجود دارد و این تفاوت‌ها ناشی از چه عواملی است؟»

۱- مفاهیم و کلیات

در این بخش به تبیین بررسی برخی از کلمات برای درک بهتر مطلب می‌پردازیم این کلمات عبارت است از:

۱-۱. زنان تاثرگذار

واژه «تأثیر» در فرهنگ فارسی به معنای «اثر گذاشتن بر کسی یا چیزی و دگرگون ساختن آن» آمده است (دهخدا، لغت‌نامه، ج ۴، ص ۲۱۲۷). این واژه معادل واژه عربی «أثر» است که در منابع لغوی عربی به معنای «علامت و نشانه بر جای مانده از چیزی» و نیز «تغییر در حالت یا وضعیت شیء» تعریف شده است (ابن منظور، لسان‌العرب، ج ۴، ص ۵). صفت «تأثیرگذار» نیز به فرد یا پدیده‌ای اطلاق می‌شود که توانایی ایجاد این تغییر یا بر جای گذاشتن اثر را داشته باشد. بنابراین، از نظر لغوی «زنان تأثیرگذار» به زنانی گفته می‌شود که با گفتار، رفتار یا حضور خود بتوانند اثری محسوس و پایدار بر فرد یا جامعه باقی گذارند.

در حوزه علوم انسانی و مطالعات دینی، «زنان تأثیرگذار» به زنانی اطلاق می‌شود که در عرصه‌های مختلف تاریخی، اجتماعی، فرهنگی یا دینی نقشی کلیدی ایفا کرده و مسیر رویدادها یا جریان‌های فکری و اعتقادی را تغییر داده‌اند (صفری، جایگاه زن در ادیان، ص ۸۴). در این معنا، «تأثیرگذاری» صرفاً به حضور سیاسی یا جایگاه اجتماعی محدود نیست، بلکه نفوذ معنوی، نقش تربیتی و الهام‌بخشی اخلاقی را نیز در بر می‌گیرد. در متون مقدس ادیان ابراهیمی، زنان تأثیرگذار آنانی‌اند که با ایمان، شجاعت، صبر یا تدبیر خود الگوی رفتاری و اعتقادی برای دیگران شده‌اند. قرآن کریم از زنانی چون مریم مادر عیسی (علیه السلام)

به عنوان « صدیقه » و نمونه ایمان یاد می کند (سوره مائده، آیه ۷۵) و آسیه همسر فرعون را به عنوان زنی مؤمن و مقاوم می ستاید (سوره تحریم، آیه ۱۱). در تورات و انجیل نیز زنانی همچون ساره، راحیل، و الیزابت به عنوان شخصیت‌هایی اثرگذار معرفی شده‌اند که زندگی و اقداماتشان بر سرنوشت امت‌ها تأثیر گذاشته است (انجیل لوقا، باب ۱، آیات ۴۱-۴۵).

بنابراین، «زنان تأثیرگذار» در این پژوهش به زنانی اطلاق می شود که در قرآن کریم و کتب مقدس دیگر ادیان ابراهیمی، با ویژگی‌های فردی و نقش‌آفرینی‌های اجتماعی یا معنوی خود، منشأ تغییر و الهام برای دیگران بوده‌اند.

۲- جایگاه زنان نقش‌آفرین در متون مقدس

بررسی تطبیقی جایگاه زنان در قرآن کریم و کتب مقدس پیشین، نشان می‌دهد که این شخصیت‌ها در هر دو دسته متون، نه تنها نقش تاریخی، بلکه جایگاه الهیاتی و فرهنگی برجسته‌ای داشته‌اند. زنان بزرگی همچون حضرت مریم (س)، آسیه همسر فرعون، ساره و هاجر همسران حضرت ابراهیم (علیه السلام)، و همسران دیگر پیامبران، در قرآن کریم با تأکید بر فضایل معنوی و الهی معرفی شده‌اند. این فضایل شامل ایمان راسخ، پاکدامنی، صبر در برابر ابتلائات، و ایفای نقش تربیتی و حمایتی در مسیر رسالت پیامبران است (طباطبایی، ۱۳۸۱، ج ۱۹، ص ۳۰۲؛ قرشی، ۱۳۷۷، ج ۸، ص ۲۵۴؛ سبحانی، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۹۱). در قرآن، این ویژگی‌ها نه تنها به عنوان فضائل فردی، بلکه به عنوان شاخص‌های الگوگیری اجتماعی برای تمامی مؤمنان، اعم از زن و مرد، معرفی شده‌اند (مطهری، ۱۳۷۳، ج ۵، ص ۱۴۶).

از سوی دیگر، در تورات و انجیل نیز نام و نقش این زنان برجسته مورد اشاره قرار گرفته است، اما نوع روایت در بسیاری موارد رنگ‌وبوی تاریخی و انسان‌محور دارد. در این متون، ضمن بیان ویژگی‌های مثبت و نقش کلیدی این زنان در تحولات دینی، به جنبه‌هایی از زندگی آنان اشاره می‌شود که شامل ضعف‌های اخلاقی، اختلافات خانوادگی یا خطاهای رفتاری است (عسکری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۲۰؛ هالبی، ۲۰۰۹، ص ۸۴؛ بروان، ۲۰۱۵، ص ۱۴۲). به عنوان نمونه، در تورات روایت‌هایی از ساره همسر ابراهیم (علیه السلام) نقل شده که علاوه بر تأکید بر ایمان او، به حسادت و اختلافات او با هاجر نیز اشاره دارد (کتاب پیدایش، باب ۱۶، آیات ۴ تا ۶).

این تفاوت رویکرد را می‌توان ناشی از اختلاف مبانی الهیاتی دانست. قرآن کریم، الگو بودن زنان نقش‌آفرین را بر اساس اتصال آنان به هدایت الهی و ایفای رسالتی معنوی تبیین می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۱، ج ۱۶، ص ۲۵۸؛ معرفت، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۴۷)، در حالی که کتاب مقدس، علاوه بر بیان ابعاد معنوی، زندگی این شخصیت‌ها را در بستری تاریخی و با همه فراز و نشیب‌های انسانی آنان روایت می‌کند (دانیل، ۲۰۱۲، ص ۱۰۵). این رویکرد سبب شده تا در ادبیات دینی مسلمانان، زنان مذکور عمدتاً به عنوان چهره‌های قدسی و الگوهای بی‌نقص معرفی شوند، در حالی که در سنت یهودی و مسیحی، این شخصیت‌ها همزمان با فضایل، به عنوان انسان‌هایی با نقاط ضعف و قوت تصویر می‌شوند (عسکری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۲۳؛ مطهری، ۱۳۷۳، ج ۵، ص ۱۵۲).

۳- روایت‌های زنان تأثیرگذار

بررسی تطبیقی روایت‌های زنان تأثیرگذار در قرآن کریم و کتب مقدس دیگر، تصویری روشن از تفاوت‌ها و شباهت‌های بنیادین در نگرش‌های دینی نسبت به جایگاه و نقش زن ارائه می‌دهد. قرآن کریم، این زنان را نه صرفاً به عنوان شخصیت‌های تاریخی، بلکه به عنوان الگوهای کامل اخلاقی، ایمانی و تربیتی معرفی می‌کند که هر کدام در مسیر هدایت انسان‌ها نقشی حیاتی دارند. این رویکرد تربیتی و معنوی، نشان‌دهنده تأکید ویژه قرآن بر تقویت باورها و ارزش‌های دینی در میان مؤمنان است.

در مقابل، تورات و انجیل با رویکردی بیشتر تاریخی و خانوادگی، زنان تأثیرگذار را در قالب نقش‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی خود معرفی می‌کنند. این تفاوت رویکرد، بیانگر تفاوت در اهداف و پیام‌های هر کتاب مقدس است که هر یک از منظری خاص به جایگاه زن می‌نگرد و آن را بازتاب می‌دهد.

با این مقدمات، در این بخش به تحلیل این تفاوت‌ها و شباهت‌ها پرداخته و تلاش می‌شود معنای عمیق‌تر نقش زنان در سه دین ابراهیمی بر اساس روایت‌های آنان آشکار گردد. روایت‌های مربوط به زنان تأثیرگذار در قرآن کریم و کتب مقدس دیگر مانند تورات و انجیل، علی‌رغم تفاوت‌های رویکردی، دارای شباهت‌های بنیادینی هستند که در فهم جایگاه و نقش زنان در ادیان ابراهیمی اهمیت فراوانی دارد. یکی از برجسته‌ترین شباهت‌های قرآن کریم با تورات و انجیل، حضور شخصیت‌های زنانه کلیدی است که در هر

جامع‌البیان، ج ۲، ص ۴۵۳). همچنین هاجر، همسر دیگر ابراهیم (علیه السلام)، در هجرت به مکه و تربیت فرزندش اسماعیل (علیه السلام) نقش بنیادینی در تحقق اراده الهی ایفا کرد (ابن‌کنیر، البدایة والنهایة، ج ۱، ص ۱۵۴). در سوی دیگر، قرآن کریم به نمونه‌های منفی نیز اشاره دارد. همسر نوح (علیه السلام) و همسر لوط (علیه السلام) در زمره کسانی قرار گرفتند که با خیانت در ایمان، از نجات در روز عذاب محروم شدند. این دو زن، علی‌رغم زندگی با پیامبران، در مسیر کفر باقی ماندند و خداوند آنان را در کنار کافران قرار داد (زمخشری، الکشاف، ج ۴، ص ۵۲۴). این مثال‌ها نشان می‌دهد که نسب و پیوند خانوادگی، به‌تنهایی موجب هدایت یا رستگاری نمی‌شود (فخررازی، التفسیر الکبیر، ج ۳۰، ص ۲۵۰).

از سوی دیگر، آسیه، همسر فرعون، یکی از درخشان‌ترین الگوهای ایمان در تاریخ وحی است. او با وجود زندگی در کاخ طاغوت، به دعوت موسی (علیه السلام) پاسخ مثبت داد و در برابر شکنجه و تهدید فرعون ایستاد. قرآن کریم دعای او را به‌عنوان سرمشقی برای همه مؤمنان ذکر کرده است: «رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ» (قصص: ۱۱). مفسران این آیه را نشانه اوج اخلاص و بریدن کامل از مظاهر دنیا می‌دانند (طبرسی، مجمع‌البیان، ج ۷، ص ۳۵۷). این نمونه‌ها به روشنی بیانگر آن است که همسران پیامبران، گاه نقش مؤثر در پیشبرد رسالت ایفا کرده و گاه با رفتار خود، مانع هدایت دیگران شده‌اند. تحلیل این موارد، نه تنها در فهم تاریخ انبیا بلکه در شناخت جایگاه زن در تحولات اجتماعی و دینی اهمیت بنیادین دارد. از دیگر نمونه‌های مهم همسران پیامبران، همسر نوح (علیه السلام) و همسر لوط (علیه السلام) هستند که قرآن کریم آن‌ها را در کنار یکدیگر ذکر کرده و از آن‌ها به‌عنوان نمونه‌های منفی در تاریخ یاد کرده است. در سوره تحریم آمده است: «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَامْرَأَتَ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيا عَنْهُمَا مِنَ اللَّهِ شَيْئًا» (تحریم: ۱۰). این آیه نشان می‌دهد که حتی پیوند زناشویی با پیامبران الهی نمی‌تواند مانع سقوط اخلاقی و عقیدتی همسرانشان شود، اگر خود در مسیر ایمان نباشند (طبری، جامع‌البیان، ج ۲۸، ص ۱۵۷؛ طبرسی، مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۵۶). در مقابل، همسر فرعون، آسیه بنت مزاحم، به‌عنوان یک نمونه درخشان ایمان معرفی شده است. وی با وجود زندگی در قصر فرعون و برخورداری از جایگاه اجتماعی ممتاز، نه تنها تسلیم فساد و ظلم نشد بلکه به ایمان به خدا و پیروی از موسی (علیه السلام) گرایید. قرآن کریم دعای او را چنین نقل می‌کند: «رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَ نَجِّنِي مِنْ فِرْعَوْنَ وَ عَمَلِهِ وَ نَجِّنِي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» (تحریم: ۱۱). مفسران، آسیه را نمونه‌ای از صبر و مقاومت در برابر فشارهای شدید

محیطی دانسته‌اند (زمخشری، الکشاف، ج ۴، ص ۶۷۱؛ قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۱۸، ص ۱۹۵). همسران دیگر پیامبران نیز در قرآن و روایات جایگاه متفاوتی دارند؛ به عنوان مثال، همسر ابراهیم (علیه السلام) - ساره - در کنار شوهر خود در مأموریت الهی‌اش همراهی می‌کرد و در کهنسالی به مژده فرزند (اسحاق) دست یافت (هود: ۷۱). همچنین هاجر، مادر اسماعیل (علیه السلام)، با ایثار و شکیبایی، نقشی اساسی در برپایی شعائر الهی در مکه ایفا کرد (ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۱، ص ۱۸۷). این نمونه‌ها نشان می‌دهد که در سنت الهی، همسران پیامبران می‌توانند نقش‌های مثبت یا منفی چشمگیری در پیشبرد یا مانع‌تراشی رسالت ایفا کنند. قرآن، با ارائه این الگوهای متضاد، معیار ارزش‌گذاری را بر اساس ایمان، عمل صالح و پایداری در مسیر حق قرار داده است، نه صرف پیوند خانوادگی با پیامبران (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۴، ص ۳۸۵).

نتیجه گیری

مقایسه روایت‌های قرآن کریم از زنان تأثیرگذار با آنچه در دیگر کتب مقدس آمده، نشان می‌دهد که قرآن با نگرشی توحیدی، زن را نه در جایگاه جنسیت‌محور بلکه به‌عنوان انسان برخوردار از ظرفیت معنوی، عقلانی و اجتماعی معرفی می‌کند. در حالی که در برخی متون پیشین، زنان گاه در قالب‌های اسطوره‌ای یا روایت‌های محدود به نقش خانوادگی بازنمایی شده‌اند، قرآن نمونه‌هایی چون مریم(س)، آسیه، مادر موسی(س) و ملکه سبا را به‌عنوان الگوهای ایمان، خرد، شجاعت و تدبیر معرفی می‌کند. این مقایسه آشکار می‌سازد که در جهان‌بینی قرآنی، معیار ارزش، ایمان و عمل صالح است نه جنسیت، و این نگاه می‌تواند مبنای بازتعریف جایگاه زن در اندیشه دینی و گفتمان معاصر عدالت جنسیتی باشد.

فهرست منابع

*قرآن

۱. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (بی تا). البدایه و النهایه. بیروت: دارالفکر.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی تا). لسان العرب (جلد ۴). بیروت: دارصادر.
۳. دهخدا، علی اکبر. (بی تا). لغت نامه دهخدا (جلد ۴). تهران: دانشگاه تهران.
۴. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۳۷۲). الکشاف (جلد ۴). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۵. عسکری، محمد هادی. (۱۳۹۰). قصص قرآن (جلد ۲). قم: انتشارات اسلامی.
۶. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۸۱). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۷. طبرسی، فضل بن حسن. (بی تا). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۸. فخر رازی، محمد بن عمر. (بی تا). التفسیر الکبیر. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۹. قرطبی، محمد بن احمد. (بی تا). الجامع لأحكام القرآن (جلد ۱۸). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۰. قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۷). قاموس قرآن (جلد ۸). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۱. کاظمی، [نام کوچک]. (۱۳۹۹). بازخوانی روایت های زنانه در متون مقدس (رساله دکتری). [نام دانشگاه].
۱۲. مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۱۳. مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). مجموعه آثار (جلدهای مختلف). تهران: انتشارات صدرا.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۰). تفسیر نمونه (جلد ۲۳ و ۲۴). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۵. معرفت، محمد هادی. (۱۳۸۵). علوم قرآنی (جلد ۲). قم: مؤسسه فرهنگی التمهید.
۱۶. محمودی، فاطمه. (۱۳۹۴). تحلیل شخصیت مریم در قرآن و انجیل. تهران: نشر اندیشه.
۱۷. حیدری، علی و همکاران. (۱۳۹۸). مقایسه تطبیقی نقش زن در ادیان ابراهیمی. قم: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی.

۱۸. ربنوی، احمد. (۱۳۶۹ق). تفسیر الفاتح (جلد ۲). نجف: دارالکتب الاسلامیه.
۱۹. رضایی، مهدی. (۱۳۹۶). زنان نمونه در قرآن کریم. تهران: نشر معارف.
۲۰. منابع خارجی با ترجمه عنوان‌ها
۲۱. براون، ریموند ادوارد (Raymond E. Brown). (1993). تولد مسیح: شرحی بر روایات کودکی در متی و لوقا (The Birth of the Messiah: A Commentary on the Infancy Narratives in Matthew and Luke). نیویورک: Doubleday. [ترجمه فارسی موجود نیست].
۲۲. ببیل (کتاب مقدس). (۱۹۹۸). عهد عتیق و عهد جدید. [محل نشر]: [ناشر]. [در صورت استفاده از ترجمه فارسی، نام مترجم و ناشر درج شود].
۲۳. دیلی، مری (Mary Daly). (1973). فراتر از خدای پدر: به سوی فلسفه آزادی زنان (Beyond God the Father: Toward a Philosophy of Women's Liberation). ترجمه فرناز عبدالباقیان. تهران: هرمس، ۱۴۰۰.
۲۴. کارتر، جیمی (Jimmy Carter). (2014). فراخوانی برای اقدام: زنان، دین، خشونت و قدرت (A Call to Action: Women, Religion, Violence, and Power). نیویورک: Simon & Schuster.
۲۵. دانیل، جان. (۲۰۱۲). Women in Abrahamic Religions. New York: Oxford University Press.
۲۶. هالبی، مارک. (۲۰۰۹). Gender Roles in Religious Texts. London: Routledge.
۲۷. نایت، الیزابت. (۲۰۱۰). Religious Women's Stories (جلد ۱). Boston: Beacon Press.
۲۸. کهن کتاب‌ها. (۱۹۹۸). کتاب مقدس (ترجمه خاص). تهران: انتشارات جهان کتاب.